

DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLANILADIGAN SUN‘IY INTELLEKT VA INSON HUQUQLARI: OMMAVIY KUZATUV TIZIMLARI UCHUN JINOIY CHEKLOVLAR

Xailov Saidakbar Muratovich

Davlat boshqaruvi huquqi (70420106) magistratura yo‘nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20588572>

Annotatsiya. Maqolada davlat tomonidan ommaviy kuzatuv maqsadida qo‘llaniladigan sun‘iy intellekt (SI) tizimlarining inson huquqlari bilan bog‘liq jinoiy-huquqiy jihatlari tahlil qilinadi. Muallif yuz tanib olish, xulqni bashorat qilish va ijtimoiy reytinglash kabi texnologiyalarning xususiy hayotga daxlsizlik, so‘z erkinligi va aybsizlik prezumpsiyasi tamoyillariga tahdidini ko‘rib chiqadi. Ommaviy kuzatuvni cheklashning xalqaro standartlari – ECHR, ICCPR va YI AI Act – qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, davlat vakolat doirasi va shaxs erkinliklari o‘rtasidagi muvozanatni saqlash mexanizmlari hamda huquqbuzarliklar uchun jinoiy javobgarlik masalalari ko‘rib chiqiladi. Xulosa sifatida ommaviy kuzatuv tizimlarini qonuniy chegaralar ichida saqlashning kompleks huquqiy modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: ommaviy kuzatuv, sun‘iy intellekt, inson huquqlari, yuz tanib olish, xususiy hayot huquqi, aybsizlik prezumpsiyasi, ijtimoiy reytinglash, jinoiy cheklovlar, proporsionallik.

Kirish

Davlatning o‘z fuqarolari ustidan kuzatuv olib borish vakolati hamisha mavjud bo‘lib, bu vakolatning chegarasi insoniyat tarixida qonun chiqaruvchilar, falsafachilar va fuqarolar o‘rtasidagi doimiy bahs mavzusi bo‘lib kelgan. Biroq sun‘iy intellekt texnologiyalari bu bahsni mutlaqo yangi sifat darajasiga olib chiqdi. Bugungi kunda davlat bir vaqtning o‘zida millionlab odamning har bir harakatini, aloqasini va hatto kayfiyatini kuzatish, tahlil qilish va prognozlashtirish qobiliyatiga ega bo‘lib bormoqda. Bu holat “Big Brother” deb ataladigan Oruel davlatini boshqa barcha zamonlarga qaraganda haqiqatga yaqinlashtirdi.

Ommaviy kuzatuv texnologiyalari – yuzni, ovozni va xulqni tanib olish tizimlari, aqlli kameralar, ijtimoiy tarmoqlar monitoringi, moliyaviy tranzaksiyalar tahlili va ijtimoiy reytinglash algoritmlari – rasman jinoyatchilikka qarshi kurash, terrorizmning oldini olish va jamoat tartibini ta‘minlash maqsadida qo‘llanilyapti. Biroq aynan shu maqsadlar bahonasida kuzatuv shu qadar kengayishi mumkinki, u fuqarolik jamiyatining asosi bo‘gan fundamental huquqlarni – xususiy hayotga daxlsizlik, so‘z erkinligi, harakatlanish erkinligi va adolatli sud huquqini – butunlay yo‘qqa chiqarishi xavfi tug‘diradi.

Ushbu maqolaning maqsadi – davlat tomonidan qo‘llaniladigan ommaviy kuzatuv tizimlarining inson huquqlariga tahdidini tahlil qilish, ularni jinoiy-huquqiy cheklovlar bilan tartibga solishning xalqaro standartlari va milliy mexanizmlari hamda O‘zbekiston Respublikasi uchun maqbul huquqiy yondashuv bo‘yicha xulosalar shakllantirishdan iborat.

Zamonaviy ommaviy kuzatuv tizimlari bir necha texnologiyaning uyg‘unligidan iborat bo‘lib, ularning yig‘indisi alohida texnologiyalarning har biriga nisbatan ancha kuchli nazorat quroli hosil qiladi. Bu texnologiyalarni tushunish ularning huquqiy chegaralarini belgilash uchun zaruriy shartdir.

Birinchi guruh – **biometrik identifikatsiya tizimlari**. Yuzni tanib olish texnologiyasi CCTV kameralar tarmog‘i bilan birlashtirilganda, davlat har bir insonning ko‘cha, bozor, masjid, kasalxona yoki namoyishda qaerda bo‘lganligini avtomatik ravishda kuzatib borish imkoniga ega bo‘ladi. Bundan tashqari, yurish uslubi (gait recognition), ovoz identifikatsiyasi va hatto his-tuyg‘uni tanib olish (emotion recognition) texnologiyalari ham amaliyotga kirib keldi. Hech

qanday qarorlarsiz, sanksiyasiz va xabardorliksiz amalga oshiriladigan bunday kuzatuv eng ko'p bahsli texnologiya turiga kiradi.

Ikkinchi guruh – **xulqni bashorat qiluvchi algoritmlar (predictive policing)**. Bu tizimlar tarixiy jinoyat ma'lumotlari, demografik ko'rsatkichlar va hatto ijtimoiy tarmoq faolligini tahlil qilib, kelajakdagi jinoyat ehtimolini prognozlashtiradi. Bunday tizimlar polis resurslarini samarali taqsimlash bahonasida qo'llansa-da, ular ko'pincha muayyan mahallalar yoki ijtimoiy guruhlariga nisbatan noxolis natijalar beradi, ya'ni algoritmik noxolislik (bias) muammosi bu yerda ayniqsa keskin namoyon bo'ladi.

Uchinchi guruh – **ijtimoiy reytinglash tizimlari (social scoring)**. Xitoyda joriy etilgan ijtimoiy kredit tizimi ushbu toifaning eng ko'zga ko'ringan namunasi hisoblanadi. Bu tizimda fuqarolarning kundalik xatti-harakati – transport qoidalarini buzish, moliyaviy majburiyatlarni bajarish, davlat tanqidlari – reyting ko'rsatkichi sifatida yig'ilib, past reytingli shaxslar sayohat, ta'lim, ish va boshqa ijtimoiy imtiyozlardan cheklanadi. Bu tizim inson erkinligini to'g'ridan-to'g'ri toraytiradigan, huquqshunoslar tomonidan deyarli bir ovozdan inson huquqlari bilan nomuvofiqligi tasdiqlangan texnologiyaning eng zararli ko'rinishidir.

Ommaviy kuzatuv tizimlari bir nechta fundamental inson huquqlarini bir vaqtning o'zida buzishi xavfini o'z ichiga oladi. Bu huquqlar o'zaro bog'liq bo'lib, bittasining buzilishi odatda qolganlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xususiy hayotga daxlsizlik huquqi (right to privacy) – Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 17-moddasi, Inson huquqlari bo'yicha Yevropa konventsiyasining 8-moddasi va aksariyat milliy konstitutsiyalar tomonidan kafolatlangan – ommaviy kuzatuvning birinchi va asosiy nishoni hisoblanadi. Kuzatuv nafaqat maxfiy ma'lumotlarni ochishda emas, balki shunchaki bilish faktida ham xususiy hayotga tajovuzdir: inson o'zining kuzatilayotganini bilib, o'z xulqini o'zgartiradi, bu esa “sovutuvchi ta'sir” (chilling effect) deb ataladigan psixologik hodisaga olib keladi.

So'z va yig'ish erkinligi – bu huquqlar ommaviy kuzatuv sharoitida “sovutuvchi ta'sir” orqali bevosita zarar ko'radi. Agar inson har bir harakati, muloqoti va ijtimoiy faoliyati kuzatilayotganini bilsa, u muholifat fikrlarini bildirmaslik, siyosiy yig'ilishlarga qo'shilmaslik va tanqidiy mazmundagi xabarlarni ulashmash qarorini qabul qiladi. Bu shaxsiy qaror bo'lib ko'rinsa-da, aslida davlat kuzatuv tomonidan yuzaga keltirilgan ma'bur erkinlik cheklovidir.

Aybsizlik prezumpsiyasi – jinoyat protsessining poydevori bo'lib, kuzatuv texnologiyalari, ayniqsa predictive policing, ushbu tamoyilni chuqur buzadi. Jinoyat sodir etilmasdan avval “xavfli” deb baholangan shaxs faktik ravishda gumon ostiga olinib, unga nisbatan qo'shimcha nazorat va cheklovlar qo'llaniladi. Bu holat inson hali hech qanday jinoyat sodir etmaganida davlat tomonidan uni potensial jinoyatchi sifatida ko'rishni anglatadi va aybsizlik prezumpsiyasining moddiy mazmunini yo'qqa chiqaradi.

Bundan tashqari, ommaviy kuzatuv tenglik va kamsitmaslik tamoyillariga ham tahdid soladi. Algoritmik noxolislik tufayli ma'lum etnik, diniy, siyosiy yoki ijtimoiy guruhlar nomutanosib ravishda kuzatuv ostiga olinadi va ular hayotiy imkoniyatlardan mahrum bo'ladi. Bu esa nafaqat individual huquqlarning, balki jamiyatdagi teng imkoniyatlar tamoyilining ham buzilishini anglatadi.

Xalqaro huquq ommaviy kuzatuvni mutlaq taqiqlamaydi, biroq uni qonuniy chegaralar doirasida saqlash uchun bir qator zaruriy shartlarni belgilaydi. Bu shartlar “zaruriylik”,

“proporsionallik” va “qonuniylik” tamoyillari sifatida kuzatuv huquqining universal standartlari darajasida tan olinadi.

Zaruriylik tamoyiliga ko‘ra, kuzatuv faqat aniq va muhim jamoat manfaatini – jinoyatchilikka qarshi kurash, terrorizmning oldini olish, davlat xavfsizligini ta‘minlash – ko‘llab-quvvatlash uchun qo‘llaniladigan bo‘lsa va shu maqsadga erishishning kamroq insonparvar usuli yo‘q bo‘lsagina joiz hisoblanadi. Proporsionallik tamoyiliga ko‘ra, kuzatuvning miqyosi va uslubi ko‘zlanilgan maqsadga mutanosib bo‘lishi shart: xavfli terrorist guruhini kuzatish bilan butun shahar aholisini ommaviy ovoz yozish aslo teng emas. Qonuniylik tamoyiliga ko‘ra esa kuzatuv vakolati aniq huquqiy asosga ega bo‘lishi, kuzatilayotgan shaxslar himoyalanih imkoniga ega bo‘lishi va mustaqil nazorat mexanizmi mavjud bo‘lishi lozim.

Yevropa Inson Huquqlari Sudi bu tamoyillarni bir qator muhim ishlarda ishlab chiqdi. “Zakharov V. Russia” (2015) va “Big Brother Watch v. UK” (2021) ishlarida Sud ommaviy kuzatuv dasturlari ECHR ning 8-moddasini buzishi mumkinligini va bunday dasturlar uchun mustaqil sud yoki parlament nazorati zaruriylikini ta‘kidladi. BMT Inson Huquqlari Qo‘mitasi ham 2013-yildan boshlab Edvard Snouden oshkor qilgan ommaviy kuzatuv amaliyotlarini xalqaro huquq bilan nomuvofiqligini qayd etib kelmoqda.

Yevropa Ittifoqining 2024-yilda kuchga kirgan Sun‘iy Intellect Qonuni (AI Act) ommaviy kuzatuvga alohida e‘tibor qaratdi. Qonun “real vaqt rejimida umumiy joylarda biometrik identifikatsiya” tizimlarini “yuqori xavfli” toifaga kiritib, ularning qo‘llashini qat‘iy chekladilar va faqat terrorizmni oldini olish, bolani izlash yoki qidiruv ro‘yxatidagi jinoyatchilarni aniqlash kabi aniq cheklangan hollar uchun ruxsat berdi. Bundan tashqari, ijtimoiy reytinglash tizimlarini va his-tuyg‘uni real vaqt rejimida kuzatishni mutlaq taqiqlangan toifa sifatida belgiladi.

Kuzatuv vakolatini suiiste‘mol qilishning oldini olishda ma‘muriy va fuqarolik-huquqiy mexanizmlargina yetarli emas. Eng og‘ir huquqbuzarliklar uchun jinoiy javobgarlik zarurdir, chunki faqat jinoiy sanksiya davlat mansabdorlarini kuzatuv vakolatlarini chegara tashqarisida qo‘llashdan samarali tiyib turadi.

Jinoiy cheklovlar talab qilinadigan hollar bir necha toifada ko‘rinishi mumkin. **Birinchi toifa** – qonuniy asossiz kuzatuv: mansabdor shaxsning huquqiy asosga ega bo‘lmagan holda ommaviy kuzatuv tizimini ishga tushirishi yoki foydalanishni davom ettirishi. Ikkinchi toifa – **maqsaddan tashqari ishlatish**: kuzatuv ma‘lumotlarini ruxsat etilgan doiradan tashqariga, masalan siyosiy raqiblarni kuzatish, jurnalistlarni nazorat qilish yoki shaxsiy manfaat uchun ishlatish. Uchinchi toifa – **ma‘lumotlarni noqonuniy uzatish yoki oshkora qilish**: kuzatuv natijasida to‘langan shaxsiy ma‘lumotlarni ruxsatsiz uchinchi shaxslarga yoki chet el tashkilotlariga uzatish. To‘rtinchi toifa – **kuzatuv ma‘lumotlari asosida nohaq ta‘qib qilish**: kuzatuv natijalaridan foydalanib, shaxsni siyosiy faoliyati, dini yoki etnik kelib chiqishi sababli ta‘qib qilish.

Jinoiy cheklovlarning samarali ishlashi uchun bir necha shartning bir vaqtning o‘zida bajarilishi zarur. Avvalo, kuzatuv vakolatlari qonunda aniq va to‘liq belgilanishi, ya‘ni vakolat doirasi, kuzatuv uchun zaruriy shartlar va ruxsatnoma olish tartibi qonunchilikda ochiq ifodalanishi lozim. So‘ngra chegaralar aniq bo‘lmasligidan kelib chiqib, davlat mansabdorlari biladigan ularda jinoiy javobgarlik xavfi haqiqiydir. Nihoyat, nazorat organi – sud, parlament komissiyasi yoki mustaqil vakolat – mustaqil bo‘lib, u kuzatuv amaliyotlarini real kuzatish va tekshirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak.

Kuzatuv va inson huquqlari o'rtasidagi eng muhim muvozanat tamoyili – proporsionallik yoki “kerakli minimum” (necessity and proportionality) tamoyilidir. Bu tamoyilga ko'ra, hatto qonuniy asosga ega bo'ladigan kuzatuv ham maqsadga erishish uchun zaruriy minimal ko'lam bilan cheklanishi lozim. Bu tamoyilning amaliy qo'llashida bir necha savolga javob topish zarur.

Birinchii savol – kuzatuv manba tomonidan ta'riflangan maqsadga proporsionalmi? Masalan, bir necha kishilik terror guruhi haqida ma'lumot to'lash uchun millionlab kishining biometrik ma'lumotlar bazasini yaratish proporsional emas. Ikkinchi savol – kuzatuvning muddati va miqyosi zaruriy chegarda qoladimi? Vaqtinchalik va maqsadlangan kuzatuv bilan doimiy va universal kuzatuv o'rtasida jiddiy farq bor. Uchinchi savol – kamroq insonparvar alternativa mavjudmi? Agar an'anaviy tergov usullari yetarli natija bera olsa, ommaviy kuzatuv zaruriy emas.

Xalqaro huquq amaliyotida proporsionallikni baholash uchun alohida “uch bosqichli test” ishlab chiqilgan: birinchi bosqich – kuzatuv qonuniy asosga egami; ikkinchi bosqich – ko'zlanilgan maqsad demokratik jamiyatda zarurimi; uchinchi bosqich – kuzatuvning miqyosi va uslubi shu zaruriyatga mutanosibmi. Ushbu testdan o'maydigan kuzatuv qonuniylik nuqtayi nazaridan maqbul emas va mas'ul shaxslar jinoiy javobgarlikka tortilishi lozim.

Ommaviy kuzatuv tizimlarini tartibga solishda jahon davlatlari keskin farq qiluvchi yondashuvlarni qo'llayapti. Bu farqlar nafaqat texnologik salohiyatning, balki siyosiy tizim va inson huquqlariga bo'lingan e'tiborning ham natijasidir.

Xitoy ommaviy kuzatuvning eng keng va sistemali ko'rinishini taqdim etadi: 700 milliondan ortiq kuzatuv kamerasi tarmog'i, fuqarolarning yuzini real vaqt rejimida tanib oluvchi tizimlar va ijtimoiy kredit tizimi. Ushbu tizim jinoiy cheklovlar emas, balki davlat ijtimoiy boshqaruvining markaziy vositasi sifatida ishlaydi. Ko'pchilik demokratik davlatlar va xalqaro tashkilotlar bu modelni inson huquqlarining tizimli buzilishi sifatida baholaydi.

Birlashgan Qirollik dunyodagi eng ko'p kuzatuv kamerasiga ega demokratik mamlakatlardan biri bo'lib, London kameralari soni jihatidan jahonda yetakchi shaharlardan hisoblanadi. Biroq Buyuk Britaniya qonunchiligi kuzatuv ma'lumotlaridan foydalanishni qat'iy belgilab, Investigatory Powers Act 2016 orqali nazorat mexanizmlari va sud ruxsatnomalari tizimini o'natdi. Online Safety Act 2023 va Data Protection Act 2018 esa qo'shimcha kafolatlar beradi.

Germaniya tarixiy sabablar bilan ommaviy kuzatuvga eng ehtiyotkor yondashuvchi demokratik davlatlardan biri hisoblanadi. Nemis huquqida “informatik o'zini belgilash” (informationelle Selbstbestimmung) tamoyili konstitutsiyaviy darajada tan olingan bo'lib, bu shaxsning o'z haqidagi ma'lumotlarga nisbatan egaligi huquqini anglatadi. Kamera nazorati, ayniqsa e-yuz tanib olish tizimlarini qo'llanishi juda qat'iy huquqiy cheklovlar ostida amalga oshiriladi.

AQSh qarama-qarshi tendensiyalarning yonma-yon yashashi bilan ajralib turadi: federal darajada maxsus kuzatuv qonunlari mavjud bo'lib, ayrim shtatlar – masalan Massachusetts, Ilinoy va Nyu-York – davlat idoralari tomonidan yuzni tanib olish texnologiyasini qo'llanishini aniq taqiqlagan, boshqa shtatlar esa nisbatan erkin qoldirgan. Fourth Amendment (to'tinchi tuzatish) konstitutsiyaviy himoya bersa-da, raqamli kuzatuv sharoitida uning talqini doimiy sudiy munozara mavzusi bo'lib qolmoqda.

Ommaviy kuzatuv huquqbuzarliklarida jinoiy javobgarlik sub'yekti masalasi ham alohida tahlilni talab qiladi. Davlat tomonidan olib boriladigan kuzatuvda jinoiy javobgarlik odatda ikki

darajada ko'rinadi: bevosita buyruq bergan mansabdor shaxs va uni amalga oshirgan ijrochilar darajasida.

Birinchi daraja **qaror qabul qiluvchi mansabdor shaxs**. Huquqiy asossiz yoki vakolat doirasidan tashqari kuzatuv dasturini ishga tushirishni buyurgan yoki ruxsat bergan yuqori lavozimdagi davlat mansabkori jinoiy javobgarlikka tortilishi lozim. Ushbu shaxsning mas'ulligi vakolat chegarasini bilishi va bilishi lozim bo'lanligini isbotlash orqali ta'minlanadi. Ikkinchi daraja – **texnik ijrochilar**. Kuzatuv tizimini to'g'ridan-to'g'ri boshqargan, ma'lumotlarni qayta ishlagan yoki uzatgan shaxslar ham “buyruqni bajarish” bahonasi qonuniy chegarani buzganligini anglaganlik va anglay olganlik sharti tekshirilgach jinoiy javobgarlikdan qutula olmaydi.

Ommaviy kuzatuv huquqbuzarliklari uchun jinoiy javobgarlikning samarali ishlashi uchun huquq tizimida bir necha element mavjud bo'lishi lozim. Bu elementlar: kuzatuv vakolatlarining qonunda aniq belgilanishi; ruxsatnoma olishning sud yoki mustaqil organ tomonidan mustaqil ko'rib chiqilishi; kuzatuv ma'lumotlaridan foydalanishda “qayd etish” va “hisobot berish” majburiyatlari; mansabdorlar uchun sudlov immunitetining kuzatuv huquqbuzarliklari borasida cheklanishi va fuqarolar uchun samarali apellatsiya mexanizmi.

O'zbekiston Respublikasida shaharlarni “aqlli shaharga” aylantirish dasturlari doirasida kuzatuv infratuzilmasi rivojlanib bormoqda. Yuzni tanib olish tizimlarini o'z ichiga olgan kamera tarmoqlari poytaxt va yirik shaharlarda kengaytirilmoqda. Ushbu jarayon respublikaning raqamli xavfsizlik va jamoat tartibini ta'minlash bo'yicha harakatlar tizimida muhim o'rin egallaydi.

Amaldagi huquqiy bazaga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi xususiy hayotga daxlsizlik huquqini, shaxsiy yozishmalar, telefon suhbatlari va pochta jo'nashmalarining maxfiylikni kafolatlaydi. “Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida”gi qonun ma'lumotlarni to'lash, saqlash va ishlatishga doir umumiy talablarni belgilaydi. Biroq sun'iy intellekt yordamidagi ommaviy kuzatuv tizimlariga nisbatan maxsus tartibga soluvchi hujjatlar hali yetarli darajada shakllanmagan.

Takomillashtirish uchun ustuvor yo'nalishlar quyidagilardan iborat. Birinchidan, ommaviy kuzatuv tizimlarining huquqiy asoslari, ruxsatnoma tartibi, maqsadlari va ma'lumotlardan foydalanish cheklovlarini aniq belgilovchi maxsus qonun qabul qilish zarur. Ikkinchidan, kuzatuv ma'lumotlarini ruxsat etilgan doiradan tashqariga ishlatish, oshkora qilish yoki siyosiy ta'qib uchun qo'llanilishini alohida jinoyat tarkibi sifatida mustahkamlash lozim. Uchinchidan, kuzatuv tizimlarini nazorat qiluvchi mustaqil organlar va apellatsiya mexanizmlarini shakllantirishga erishish zarur. To'rtinchidan, yuzni tanib olish va biometrik tizimlarning xatolik darajasi, noxolislik auditori va texnik cheklovlari haqida oshkora ma'lumot berishni majburiy qilish kerak.

Xulosa

Davlat tomonidan qo'llaniladigan sun'iy intellekt asosidagi ommaviy kuzatuv tizimlari zamonaviy inson huquqlari huquqining eng murakkab va dolzarb muammolaridan birini ifodalaydi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, kuzatuv texnologiyalari tomonidan yuzaga keladigan tahdid konkret va ko'p qirrali bo'lib, xususiy hayotga daxlsizlik huquqi, so'z erkinligi, aybsizlik prezumpsiyasi va tenglik tamoyillarini bir vaqtning o'zida zaiflashtirishi mumkin.

Xalqaro huquqiy amaliyot – ECHR pretsedentlaridan YI AI Act gacha – yagona xulosaga keladi: ommaviy kuzatuv mutlaq taqiqlanmaydi, biroq zaruriylik, proporsionallik va qonuniylik

tamoyillariga qat'iy rioya qilishi, mustaqil nazorat mexanizmlari bilan ta'minlanishi va chegaralarni buzgan mansabdorlar uchun samarali jinoiy javobgarlik mexanizmi mavjud bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasi uchun xulosa shundan iboratki, raqamli xavfsizlik infratuzilmasini rivojlantirish va inson huquqlarini himoya qilish o'zaro zid maqsadlar emas. Aksincha, tegishli huquqiy kafolatlar bilan ta'minlangan kuzatuv tizimi jamiyat ishonchini qozonadi, jinoyatchilarga qarshi samaraliroq bo'lib, xalqaro huquqiy standartlarga muvofiqlikni ta'minlaydi. Maxsus kuzatuv qonunchiligi, mustaqil nazorat organi va mansabdorlar uchun aniq jinoiy javobgarlik mexanizmi ushbu muvozanatni ta'minlashning zaruriy asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. – New York: PublicAffairs, 2019. – 704 p.
2. Lyon D. Surveillance Society: Monitoring Everyday Life. – Buckingham: Open University Press, 2001. – 184 p.
3. Feldstein S. The Global Expansion of AI Surveillance. – Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2019. – 30 p.
4. Floridi L. et al. An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations // Minds and Machines. – 2018. – Vol. 28, No. 4. – P. 689–707.
5. European Court of Human Rights. Zakharov v. Russia, Application No. 47143/06 (Grand Chamber, 2015).
6. European Court of Human Rights. Big Brother Watch and Others v. The United Kingdom, Applications Nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15 (Grand Chamber, 2021).
7. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 37 on Article 21 (Right of Peaceful Assembly). – Geneva, 2020.
8. European Union. Artificial Intelligence Act, Regulation (EU) 2024/1689. – Brussels, 2024.
9. Brayne S. Predict and Surveil: Data, Discretion, and the Future of Policing. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 224 p.
10. Angwin J., Larson J., Mattu S., Kirchner L. Machine Bias // ProPublica. – 2016.
11. Ohlin J. D. The Assault on International Law. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
12. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
13. O'zbekiston Respublikasi "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi qonuni. – Toshkent, 2022.
14. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2024.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent, 2024.